

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Լ Բ Ե Գ Ի Բ

ՔԱՂԱՅԻՆ ԵՐԿՐԱՐԻ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԿՈՆՏՐԱԿՏԱՆ

Տարեկան գին կանխիկ զուգուշ 100: Վեցամսեայ գին կանխիկ զուգուշ 52 1/2:
Պոչխան, քուրս գացած Լրագիրներուն փոխարին ծախքը առնուցին ջրայ: Ե:
Այս Լրագիրը ամեն շաբաթ օրերը կը հրատարակուի:

Իր շաբթի համար զուգուշ հրատարակելու օրըց զիտի ջնարկ տոյցին 40 փոքրայ: Ե:
Նորաստից գրող ծանուցումը ձրի է:
Դուրսեն եկած նամակներուն փոխարին ծախքը իրկոյց զիտի ջնարկ:

ՔԱՂԱՅԻՆ

Ն Ե Ր Ք Ի Ն Լ ՈՒ Ր Ե Ր

ՊՕԼԻՍ 19 ՅՈՒՆԻՍ

Նորայր թաղ թուովն իմացուցեր էինք Պետեր հան պէջ ապստամբին որչափ նեղը մնալը, այսօր ալ ուրախ սրտիւ իւր բոլոր ընտանիքովը բռնուելը կ'ի մացունենք:

Այս Պետեր հան պէջը Տերկիւլէի ու Օհրթու նի մէջ տեղի գտնուած գաւառներուն շատ նեղը թիւներ տալէն ետեւ, երբոր Տերկիւլէի ամբողջ մեծագոր տերութեան զօրքերը ձեռք բերին այսու ջին նէ, 500 ի չափ ձիաւոր զօրքով ինքը (Օրթի ամբողջը) գնաց պատասխարելու: Նոյնպէս Վանի Սահ մուտ խանն ալ որ այն ժամանակը աւրուեցաւ, փախչելէն ի վատ ձար մը չի գտաւ: Աստի օտ մանեան զօրքը յաղթութիւնը փառաբանելու համար ուրիշ բան չի մտածեց ընելու, հապա ստանք տեղէ տեղ հալածել մինչեւ որ մէկ անգամ մը մոնալէն ետեւ ալ չեկուելը տեղ մը թիւնէ դանակը, և աւ սանկով այս ապստամբ քիւրտներուն գլխաւորները բռնէ: Աստի երբ որ Պետեր հան պէջը (Օրթի ամբողջը) փախուցաւ մնաց նէ, (Օման փաշան) Իօմէր փաշան ալ իրեն օգնութեան առնելով գնաց պաշաւքեյ յիշեալ ամբողջը և իրեք օր սաստիկ պատերազմէն ետեւ վերջապէս Պետեր հան պէջը ստիպուեցաւ զինքը ձեռք տալու: (Օման փաշան հոս իւր կատարեալ կողմնութիւնը ցուցուց որովհետեւ թէ պէտք և բարձրագոյնը գտնէն հրաման ունէր որ պէտք ըլլայ նէ պաշանէ ալ այս տերութեան թշնամին, բայց շատ ջանաց որ ողջ բռնէ, և բռնելէն ետեւ և ոչ մէկ ծանր խօսք մը ընելով ինքը՝ այլ անոր պատիժը արդարութեան ատենին ձգելով մեծ զգուշութեամբ իւր ընտանիքովը գէպ ի Սպարապաղոյս ձամբայ հանեց:

Թարսուղանէն անանկ կը գրեն որ Վանի խան Սահմուտն ալ և անոր եղբայրը Վարուշահ պէջն ալ լսելով այս յաղթութիւնը, իրենց կամօքը եկեր անձնատուր եղեր են օմանեան բանակին:

Իրաւունքն այս Պետեր հան պէջին բռնուելը և Քիւրտիստանի խաղաղութիւնը, որ աս յաղթութեան կախումէն էր, ուրիշ բանի չեմք կրնար տալ, հապա զինուորական կատարեալ բարեկարգութեանը: Սպիտ ամսին 18 ին օմանեան բանակը

որ 25.000 հոգի էր խարբուրդէն ելաւ շիտակ գըրեթէ հրապէն մը չի պարպելով Ղէզլիքէ գնաց, յաւիտի 1 ին Տերկիւլէ գետին ձախ կողմը անցաւ, 4 ին թշնամին հետը սաստիկ զարնուելով անոր 17.000 հոգիին մէկ մասը ջարդեց ու մէկ մասն ալ ջիւղեցան ըրաւ: Վերջապէս երեսուն օրին մէջ (Օման և Իօմէր կողմէ փաշաները իրենց սրտոտ զօրապետներուն հետ այս մեծ յաղթութիւնը ըրին և այն տեղը անքննելուն խաղաղութեանը պատճառ ըլլալով յաւիտեան անոնց անունը անմահ պիտի մնայ պատմութեանց մէջ, իրենց վեհապառ Մ. քային պատուական անունին հետ:

Իր յաւամբ որ՝ ալ ասիէ ետեւ շատ ժամանակէ ի վեր իրենց ողորմելի ընտանիքը երեսի վրայ ձգելով այս կողմերը թափառականի պէս պտուտող հայաստանցիք լսելով իրենց հայրեր իբր աւրջապաղ թշնամիներուն պատժուելը, հոս երկար տուն չեն նստիր, կ'երթան կը միջնութեան իրենց կարօտեալ ընտանիքը: Կը շէնցուեն իրենց անառնապետ երկիրները և յաւիտեան օրհնող կըլլան օգոստոս փառ բարեգութ Մ. քային անգին կենացը:

Նորայր թաղի փաշան Վահագն Վահագն փաշայի բարձրագոյն փոխարքայի նախագահութեամբ եղած խորհրդին անգամ կ'ընտելու և աւ միւսն ալ 30 հազար զուգուշ թշնամի կ'ապրուեցաւ իրեն արքունի գանձէն:

Թուոնայի շոգեհաւով երեքշաբթի օրը վեհա փայլ թաշնիր փաշան մեկնեցաւ ասիէ Պոնայ երթալու ու հոն իւր նոր պաշտօնը վարելու համար: Իտրեւստանի առաջին շոգեհաւով ալ Սուս տափա փաշան պիտի մեկնի, որ Սպարապաղոյս քիչ կ'ընտելու:

Խաղաղ սարայի բժշկականութեան դպրոցին և զինուորական դպրոցին քննութիւնները կատարեցաւ: Բնականները արքունի բժշկապետ Իսմայիլ Էֆենտին այնպէս յարմար տեսաւ որ 17 հատ աշակերտ առնէ բժշկականութեան դպրոցին հրէից ազգէն, անոնց համար դպրոցին մէջ զատ կերակուր եփուելով և աղօթարան մըն ալ ունենալով: Այս 17 աշակերտները արդէն առնուեցան:

Բնական կիրակի ալ լեզուութիւն դպրոցին բնական կատարեցաւ, որուն ներկայ գտնուեցան Պէյօղլուի ու խալաթիայու բնակիչներուն բոլոր երեւելի անձինքը:

Այս տեղի աշակերտները նախակրթական ուս-

մանքներուն և գաղղիներէն ի զատ յունարեն տաճիկերէն և անգլիերէն ալ կը սորվին, որոնցմէջ բաւական առաջ գացող աշակերտներ ալ գտնուելով այս քննութեան մրցանակաց արժանացան:

Բնական ուրբաթ Պէյօղլու 17 տարեկանի հայ երիտասարդ մը մտազայայտ գուռը կայնած իրեն անկէ երկու տաճիկ կ'անցնին և խելքերնուն կուգայ որ այս խելք՝ երիտասարդը մեռցունեն: Այս չար գիտաւորութիւնին կը կատարեն յանկարծ երիտասարդին կուշտին գանակը խօթելով որ խելոյն կը մեռնի: Սարգսապանը նոյն հետոյն կը բռնուի բայց ընկերը գեռ կը բնուուի կոր:

Բնական շաբթու Սամաթիայու նաւամատոյցը աս հետեւեալ գիպուածը կը պատահի:

Հոն զինուոր մը կուգայ՝ ջիւրիւկ իլիման մակնուամբ նաւաւարի մը հետ զինքը Նէնիխաբու տաւ ներու համար գին կը կտրէ և նաւակը մոնելու կետին չիկնուլ մը (բալլիսով մը) ձայն կուտայ իւր ընկերներուն սրնը խելոյն նաւամատոյցին գլուխը կը թափին, տասն հոգի, նաւակը կը մոնան կը բացուի: Եւ երբոր Նէնիխաբուն խոնարհեցաւ առջեւ կուգան նէ զինուորներէն մէկը՝ «զիս հոս հանէ ո'կըմէ նաւաւարին: Իսկ նաւաւարը հարաւային հողմով հոն ելլուել անհնարին ըլլալը կ'իմացունէ անոր, ուրեմն՝ կ'ըմէ զինուորը մեղ իւսկիւտար տար: Եւ կը պատասխանէ նաւաւարը, իմ նաւամատոյցն անգլիէնիխաբու բերուելու համար մեկնեցայ, անկէ անգին երթալը մէր Էսաֆին կանոնին գէմ է: Այս պատասխանին նաւակին կ'ըլլի կը քաշեն զինուորները՝ ինտոր որ մէկ երկու կ'իլնան խելք՝ նաւաւարին ուսերուն հոն կ'իլնայ կը մնայ: Բնատեր իրենք թիւրք ձեռք բերին կ'առնեն, առաջ գաստն ալ կը բանան: մէկերէն ալ ընկը կատակըրելով գէպ ի կըլնները կը նաւեն: Բարեբաղդութեամբ նաւակ մը կ'ըլլայ գիմային որուն նաւակարը Նէնիխաբուն ըլլալով, ջիւրիւկ իլիմանին ծաւաթը կ'ըլլայ: Եւ իրիւկ ախպար, այ սիրոյն զիս ազատ ո'կըպուայ անոր: Եւ ալ իսկոյն կ'երթայ Նէնիխաբուի բարանի իմացին պաշտօնատարներէն մ'ի քանի հոգի մեծկակ նաւ մը կը գնէ կը փութայ օգնութեան հասնելու իւր բարեկամին: Եւ նոյնպէս Սամաթիայէն ալ մեծկակ նաւակ մը, մէջը այն տեղի պահանջող զինուորներէն քանի մը զինուոր: Այս վերջի նաւը խելք ձամբայ ընելէն և տեւ յոյր կը կտրէ այն զինուորներուն մէջը գլուխ նաւած նաւակին հասնելու, եւ կը գաւնայ: Իսկ

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՅՈՐԴՈՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՌ ՕՐԻՈՐԴՍ ԿԱՅԿԱԶԵԱՆՍ

«Երանեալ է, այր որ եգիպտ զիմաստութիւն, և մաղկանացու որ ետես զիմամար:»

Երանեալութիւն *

Ոչ իւրաքանչիւր որ ի բանականաց ընդ բուսայ բարոյցն իւրումն ձարման բնական պարտուցն ամենայն մտամբ, որով և երկնակապը սակ իւր կատարելութիւնն է տեւեալ միշտ, որով ոչ այլ օրինակ, այլ նոյնպէս և դուք ի բնէ օրինակը հայացիք, փան զի մարդկութիւնն ընդ իւր գնոյն պարտաւորութիւնն արկեալ և զձերովը համարող զաւարթ, և դուք նոյնք ձարման, և որով ձերումը կատարելութեան էք ի բնէ միշտ ցանկացողք, եթէ ի միտ առնուք դուք ինքնին, և եթէ ոչ, ապա յետ այսօրին զի՛նչ այլ պակաս ի՛նչ ձեզ, ոչ միայն արդար որոշումն ուղիղ միջոցին, որ ունիցի հասուցանել ի նպատակ անգործ կատարելութեան, ուչ գնել ասեմ յատկապէս բարոյականին բաժնի կրթութեան ուսմանը և վարժիք, զի մի վերալնից շարժալոր, բանի որ զայսու զանց արարեալ, այլով ինքզին միջոցաւ գնոյնն (կատարելութիւն) այսինքն անուսութեամբ և ագիտութեամբ, բնապէս ոչ

* Տե՛ ԹԻ ԾԾ

բուծեալութիւնն ի գրական իբր թէ ի կամաւոր գարծուցանել ի տղի ստուգել կամ յանուսութիւն, իբր թէ անպիտան ինն և խոտան իցեւ առումն և ուստի չիցեն, ինքեանք ուսեալք, « Կթէ շար էր անուսութիւն և տղիստութիւն, առաւարկելով, սակա էր այսպէս արարելն սոյնուսակէ արարազգործեալ, և թէ ոչ գիտէր քաղաւաքն և զիտունն արարազգործել, ուրեմն ևս որպէս եկեալ եմ յաշխարհ, նոյնպէս և դարձեալ, և անը որպէս տղէտ եմ ծնեալ, նոյնպէս և տղէտ պարտ է ինձ մեկնիլ յաշխարհէ աստի, չգիտեմ հաստատելն զայս ձեռնարկութիւնն իւրեանց և նմանութեամբ անանց յորոշ անտարբեր են գործովք (թէ որպէս անառնուք շուքին սիտոս երբեք ուսմանց աշխատասիրութեան, ասելով, նոյնպէս և մեղ պարտ է ինն) և բայց զօհութիւնն էք եթէ և զայս ոչ յաւելուին ի նախատիւն օւսման, զլուխ ամենայն շարութեանց և թշուառութեանց գնաւու նկով, այսինքն ասա խոտեալ զպայծառ անուսութեան մտայ, ըզ կուրութիւն անձին յարգելով, և սրով արհամարհալ զուղղութիւնն առաքելութեանց, ի անուսութեան զիւրծա ինքնակամ թարթիկելով, և ի վախճանի՝ զկրթութեան առաւել ջան զիւնան, և զի շուսութիւնն քան զերկնակութիւնն անձամբ անձին նախադաւալով՝ վիպոյն զանձանց, եթէ զախտ անբուժելի են արատեալք, եթէ ի ծագ վերջին թշուառութեանց են արդ հասեալ յայտմ կենցաղին: Բայց քան և ոչ ոչն օրինակ իւրաքանչիւր փանայք անուսք, այլ է զի ի նոյնքն, զի ցաւ մշտապէս է նոյնք իւրոյն, և վերջ հաւնապարտեայ և նախապէս մեծ, և ամենք երեսայ՝ մեծամեծ այս աւնուսութեանն պակասութիւն, զոր թէ պարագայը ձախողը իւրեանց զգալով ժամանակին, և թէ անհագութիւն անուս ծնողցին, և թէ բնաբոյ փափկասիրութիւն իւրեանց մանկութեանցն՝ առ թէջին նոյնք իբրեւ զիւր մահու, առքա թէպէտ յոգեւոյ հանեն, կ'ընեն զգեղեցիկ մանկութեան ընդ կրօնին գաւառալ, կ'ընեն յետո՝ ի ձմերկայն պարտեալ սիրոյն ի ձայն գողգող զգալմանք զուն գաւառն կ'ընեն ծաղիկայ հասու կին՝ ի պտղաբերութիւնն երկնակամին ուսման՝ բայց ի զուր:

Արդ ասա այսպիսիքս զիւրովք յուսման՝ օւսումնասիրութիւնն

միւսը կ'երթայ կը հասնի : Ծիւրիւկ իրմօնը կը տեսնայ որ զինուորները մարտնչելու պատրաստուած թիւն կը տեսնան և ծովն ալ գէշ, նաւը ընկղմելու վտանգ կայ առջեւը, ձեւին կը բերէ, մէկէն ծովը կը նետուի լողալով օգնութեան համարը նաւակին հասնելու յոյսով : Արտիստեւ շատ հեռուն չէր այս նաւակը՝ յոյր ունայն չէլար՝ կ'աղաղի : Ինքը կուգայ Սամաթիա, զինուորներն ալ նոյն նաւակով իրենց նաւարկութիւնը կը յարատեւեն : Նաւակը ներք մէկ բարեպաշտական սովորութիւն մը ունին որ՝ իրենց մէջի աղբատը միշտ կը խնամեն, ուստի այս իւր նաւակէն զրկուող աղբատ արհեստակիցներուն ալ մէկ նաւակ մը ծախու առնելու համար ընկեւորագրութիւն մը կ'ընեն. կէս մը իրենց մէջէն ըստակ կը ժողվեն՝ կէս մըն ալ Սամաթիայու բարեպաշտ բնակիչներէն. ասանկով 750 զուռուշ նաւակ մը կ'առնեն կուտան ջրերիւկ իրմօնին որ իւր արհեստը բանելով կարող ըլլայ իւր ընտանիքը պահել :

— Ետալիա քաղաքէն և այն կողմերէն յատուկ աղբատագրով ուղեր էին մեծազոր տէրութեան բարձրագոյն գումարէն, որ Կոստանդնուպօլիսէն այն կողմերը երթնելու թիւն ընելու համար չողենաւ մը յատկանայ : Եւսազոր տէրութեան շոգենաւերը ոմանք քօլիայի և ոմանք ուրիշ բաներու գործածուելով, ոմանք ալ արտաքայ կարգի յանկարծադէպ պէտքերու գտնուելու համար պահուած ըլլալով՝ ասոնց մէկն ալ յիշեալ ճանապարհորդութիւնը ընելու պիտի չի յարմարի : Աւստի մեծազոր տէրութեան խափշի վախճել լրագիրը հասարակութեան կը ծանուցանէ որ, ուղղութիւնը կրնան իրենց մէջ ընկերութիւն մը ընել. և իրենց շահուն համար Ստալիայի կողմի կանոնաւոր ճանապարհորդութեան համար չողենաւ մը յատկացնել :

ԻԶՄԻՐ : Սահմարաժամի համար շինուած յուշնայ հիւանդանոցին մօտ որ քաղաքի մէկ ծայրը կ'իւնայ, չքաւոր հայ գերդաստան մը կը բնակի, որուն 12 տարեկան մէկ աղջիկը երկուշաբթի օրը գողցուեցաւ : Բանի մը օր հետադուրս թեմէ ետքը, գողը որ յոյն պարտիզպան մըն է, գտնուեցաւ և յիշեալ խեղճ աղջիկը իւր ծնողացը յանձնուեցաւ :

Կը ցաւիմք հոգւով չափ ազգիս դժբաղդութիւնը վըայ . քանզի հայոց թաղը այսպէս աւերակ մնալով և մեր խեղճ ժողովուրդը ցիրուցան օտար թաղեր և հեռու տեղուանք բնակելով, ի հարկէ այս օրինակ անարժան գիտլաւներ պակաս չեն ըլլար :

— Արիստեւն եկած վերջի լուրերը կը ծանուցանեն թէ յիշեալ քաղաքը սաստիկ հրկիւղութիւն մը պատահելով բոլոր շուկան հրոյ ձարակ ըրեր է . ուր տեղ 300 էն աւելի խանութ կային : Այս ցաւով գիպուածէն պատճառած վնասը մէկուկէս միլիօն զուռուշ կը հասնի կ'ըսեն :

Բանի մը օր շարունակ սաստիկ անձրեւ եկաւ և մեծ փոթորիկ եղաւ, ու ֆրանկաց թաղը եւրոպացիի տուն մը կայծակ ինջաւ, բայց բարեբաղդաբար մեծ վնաս մը չպատճառեց : Սակայն Բալամալ ընայի քանի մը գեղերը շատ կարկուտ գալով բաւական վնաս ըրեր է հունձերուն :

ԱՐՏԱՐԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

ՍՊԱՆԻԱ : Վէհափառ թագուհւոյն կառավարութեան հակառակ կեցող քաղաք ըսուած խուժբը ցրուեցաւ, իրենց լորիստի ըսուած զօրապետը :

տը և Ռօս տէ Էռօլէս յաղթուելով, որոնցմէ Վերիստանի կենդանի ձեռք ինկաւ, և Ռօս տէ Էռօլէսը մեռաւ : Գրիստանիին ալ կործանական պարտականութիւնները կատարելու համար քովը քահանայ գրուեցաւ, որպէս զի խոստովանի և հաղորդի, և անկէց ետքը Սօլոմա քաղաքին մէջ, որ այս ապրտամբըս տակէց տանն տարի առաջ կողպուեր և կըրակ ձգեր էր, արգարութեան վճռոյն համեմատ զինքը հրացանով մեռցուցին : Այս հաշակաւոր ապստամբիս վրայ քիչ օրագիրը այս տեղեկութիւններս կուտայ :

« Այս քաղաքը զօրապետը 1833 էն մինչեւ 1840 իր թշնամիներուն շունչ առնել չէր տար, և Պարսէլընայի լրագիրներուն մէկը կը պատմէ որ՝ հրացանով մեռցնելու տուած մարդոցը համարները 1200 հոգին կ'անցնէր . բայց ինքը մեռնելու ատենը արիւնք թիւն մը չի ցրուց : Սեռնելու տեղը երթալու առնելը պէտք եղաւ որ երկու հոգի մէկ մէկ կողմէն թեւերուն տակի մանեն, սրտին մէջ տիրած երկրորդ ու յուսահատութիւնը չի կրցաւ ծածկել :

« Եւսն օրը որ Գրիստանի թագուհւոյն զօրացը ձեռքը անցաւ, մէկ ուրիշ քաղաք զօրապետ մըն ալ Ռօս տէ Էռօլէս անուն, որ Դուանայէն նոր եկած էր, մէկ գիւղի տան մը մէջ պաշարուեցաւ Պաքսիբէլ գնդապետին մէկ խումբ զօրքէն . և անձնատուր ըլլալ չուղելով կուռել սկսաւ, և քանի մը գնդակով (խուռչիւնով) զարնուելով մեռաւ : Դօղէ ուղիք քահանայն և Վալէրիօ ուրա հրամանատարն ալ բռնուելուն յաջորդ օրը հրացանով սպանուեցան :

« Բնդհանուր զօրապետ Պ. Բալիա մէկ թուղթ մը հրատարակեց . որով թաղութիւն կը շնորհէ այն ամէն ապստամբ զօրքերուն որ մինչեւ հինգ օր չանցած զենքերնին վար ձգեն և հնազանդութեան տակ մտնեն :

« Հաւանական է որ՝ Գրիստանիին և Ռօս տէ Էռօլէսին մեռնելովը՝ ապստամբ զօրքերը ամէնքն ալ ցրուին, առաւելապէս Գրիստանի իրեն առաջկուց ըրածներովը և խօսքը բանեցնելու եղանակը գիտնալով և արտաքայ կարգի ուժովը՝ Բաղադիսիայի քաղաքներուն ըրածներուն որպէս թէ հոգին էր : Այս մարդս Վրոնայօ քաղաքը ծնած էր, և 53 տարուան էր : Աւսմունքը Սօլոմա քաղաքը ըրած էր և այն տեղը երկելի եղած էր մարմնոյ կրթութեան մէջ ցրուեցած ճարտարութիւնովը, և մտքի կրթութեան կողմանէ մէկ բանի մը վրայ շարունակ աշխատելու բաւականութիւն չունենալովը : 1822 ին իր ընտանիքը ուղեցին ասիկայ եկեղեցական կարգի մէջ խօթել : և երրորդ անգամի բնութեանը հաղիւ կրցած այն կարգը մտնել :

« Մէկ ամիւրվան հաղիւ կարգ առած էր, երբ որ 1822 ին խոտովութիւնը երաւ, և Գրիստանի իրեն բնական բերմունքին չի կրնալով դէմ կենալ, զենք առաւ և թագաւորական զօրքերէն մէկ խումբ մը մարդոց զօրապետ եղաւ : Սխուրուութեան մէջ երեւելի քաղութիւններ ընելով ետեւէ ետեւ զինուորական աստիճաններու մէջ մեծցաւ : Պատերազմէն ետքը այն ատենուան Սպանիայի թագաւորը Դերաինանտոս Է . ասիկայ յիշատակի եկեղեցւոյն կանոնիկոս քահանայ ըրաւ . բայց այս նոր պատիւս իրեն վայելուց պատիւ մը չէր . որսորդութիւնը աւելի կը սիրեր, քան թէ ժամերգութիւնը . օրերով գիշերներով շարունակ լեռներուն մէջ կ'անցնէր . և շատ անգամ կ'ընէր թէ սուրը աւելի աղէկ կը վայելէ ձեռքս, քան թէ ժամագիրքը : 1833 ին նորէն

զինուորութեան սկսեց, և 1840 ին զենքերը ձգեց :

« Այս քաղաքական պատերազմիս ժամանակը ըրած պատերազմական արշաւանքները և անգլիոն թիւնները՝ այն ժամանակի օրագիրները կարգադրութեան յայտնի են : Սքան զինուոր և զօրապետ ձեռքը անցնէր նէ՝ ամէնքն ալ կը մեռցնէր, մէկն ալ աղաւտելի չունէր : Մեծը քաղաքայինները որ պատերազմի չէին խառնուած, աղաւտ կ'ընէր . բայց առաջ լիք կը հալեցնէր Կիւսի մը մէջ կը լեցնէր . և տակաւին չպաղած իբէն գլուխներն կ'անցնէր, առանկ թող կուտար : 1840 էն մինչեւ 1846, Գրիստանի իրեն հայրենիքը եղած Վրոնայօլը քովը լեռներէն դուրս չէր ելեր, անտառներուն կամ անձառներուն մէջ կը կենար . և ատեն ատեն մօտի գեղերը կ'երթար, մէկ մէկ երկու երկու գիշեր ալ այն տեղերը իրեն բարեկամներուն տունը ժամանակ կ'անցնէր » :

Մէկ ուրիշ լրագիր մը Կիւսի անուն, Գրիստանի իրերեւ աղէկ մարդ մը կը ցրցնէ . Պ. Սանուել Բալիա սպարապետը կը պարտաւէ, որպէս թէ՝ Սօլոմայի բոլոր եկեղեցականները և աշխարհական յարգի և երեւելի մարդիկը միջնորդութիւն ըլին՝ Գրիստանիին աղաւտութեանը համար . Պ. Բալիա մը տիկ չրաւ : Վերջին անգամի պատերազմներուն մէջ թագուհին զօրքերէն հարկը հոգի գերի բռնեց, և ամէնքն ալ մինչեւ վերջը կենդանի պահեց, մէկ հոգի մը անգամ չմեռցուց կ'ըսէ : Բայց քիչ քիչ պատմած 1200 հոգիին համար բան չըսեր . և վերջը այս խօսքովը կը լըմնցնէ որ, Գրիստանիին բռնուելովը, և Ռօս տէ Էռօլէսին մեռնելովը քաղաքական խռովութիւնը հանդարտութիւն գտած չէ . առաջ ինչ էր նէ հիմա ալ նոյնն է : Մէկ մարդու մը համար ժամանակակից պատմիչներ իրարու հակառակ վկայութիւն տան նէ՝ ճշմարիտ որիկէց կրնանք հասկնալ : Մէկ մարդ իր կարգադրածը ճշմարիտ կը կարծէ :

ԲՕԲԹՈՒԿԱԼ : (Բօրդօ քաղաքը գրանուող ապստամբներուն գլխաւոր Տաս Նշդաս ձենէնալը երկու երեք հազար զօրքով նաւը մընալով Սօլութիւնայի տէրութեան իրաւունք մայրաքաղաքը երթալու վրայ էր, երբ որ ինկիլիզի և Սպանիայի պառտերազմական նաւախումբէն հին գտնուողները առնիկայ բռնելով զօրացը հետ մէկ տեղ Սան Ժիւլիանօ բերդը տարին : Այս ասոնց այն տեղը պահպալուութեանը համար ինկիլիզի նաւախումբին մարդոյմէն մարդ գրվեցաւ : Սօլութիւնայի կառավարութիւնը ասոնք ինկիլիզէն ուղեց ալէն՝ ինկիլիզի ժողովուրդը պատառնալու տուաւ որ, մինչեւ որ ինկիլիզի միջնորդութեամբ գրուած գաղութներն գործադրութիւնը Սօլութիւնայի կառավարութեան կողմէն կատարուին՝ ասոնք ինկիլիզներուն ձեռքը իրերեւ պատանդ պիտի մնան : Եւսն ապստամբներուն գրեւ խառններէն Սա տա պանտէրա ձենէնալին ալ առնոց բռնուելը իմացնելով գիր գրեցին որ ապրտամբութեանէն ետ կենայ, ձեռքի զենքը ձգէ և հնազանդի . բայց այն զօրապետը առայժմ այս խօսքին հնազանդելու նշան մը չէ ցոյց տուած :

— Դուանայի և ինկիլիզներու և Սպանիայի տէրութիւնները երեքը մէկէն միաբանութեամբ քանի որ Սօլութիւնայի տէրութեանը օգնութիւն տուին նէ՝ Սօլութիւնայի տէրութիւնն ալ քիչ մը հանգարտութիւն գտաւ : Ետը համար թագուհին իրեն և տէրութեան մեծամեծ նախարարներուն ստորագրութեամբ հաստատուած յայտարարութեան գիր հանեց . որ ապստամբներուն բոլորը

իւրենց ուսուցանեն ամենայն աղբուրթեամբ դատեցաւ նորահայտ փրկելու զուսուսն ի ժամանակի, զի մի ապա և ինքեանք փրկեցին ի զուր, իսկ նախապաշտաւ ուսուցանուեցաւ ի կանանց իւրով թշուառութեամբն ուսուցանել նոցա փրկել զուսուսն, զի մի ապա և ինքեանք իսկ անկոյն ի նոյն թշուառութիւն անէր :

Բայց թեպէտ ուսուցանուեցաւ այսօրիկ և ի գաղթականութիւն ի յեն նոցա կարի յոյժ, որը իբր այսպիսի իմ, էթէ « Վենիս բնական է սիրել, բնական է անուսուցիւն մարդկան, և մանաւանդ կանանց հայոց, յոր չի և սովորութիւն ուսման առ հասարակ, ուրիշ փրկել ի անուսուցիւն մարդկան, և մանաւանդ կանանց հայոց ու ստացաւ սիր ձեռնարկութեամբ միշտ հանապաղ առաջի նոյն պարսկութեան անկործ աշտ և լսելանց ձեռնարկել երեւին իւրով անկործ լըր բենի գործով և միտնգամայն բանիւք զոր ի վեր ասոյցի, (թէ և ոչ արամբանական արուեստի) որպէս արքայութեան և յիւրենց խառնաբանութեանէ) որով և իբր արգարացուցաւ զանձարձակ հետ անանտ ին ընթացից, կարի իմ յայտ հրաւիրել և զնոյն զիւրաբարութիւն նորահայտ փրկեցան անձի, որը ոչ գաղաւթա յայտնուեցաւ յայտնաւանի :

Սակայն տեսնեն նոքին և զայն, զի ուսուցանուեց անուսն լըւ ծանեց զայն կնձիւր նոցա՝ առաջի աշտ իւրենց, խոստատական զըւսուցիւն ձեռնարկութեան, « Վյո բնական է անուսուցիւն մարդկան, և մանաւանդ կանանց հայոց » իւրով ճշմարտաբար աղիւ գիտորութեամբ և ընթացից, (թէ և ոչ բերանով, ասոյցաւ ու բայց անուս մնալ ոչ ումըք է բնական, և մանաւանդ կանանց հայոց ու ստացաւ սիր ձեռնարկութեամբ միշտ հանապաղ առաջի նոյն պարսկութեան անկործ աշտ և լսելանց ձեռնարկել երեւին իւրով անկործ լըր բենի գործով և միտնգամայն բանիւք զոր ի վեր ասոյցի, (թէ և ոչ արամբանական արուեստի) որպէս արքայութեան և յիւրենց խառնաբանութեանէ) որով և իբր արգարացուցաւ զանձարձակ հետ անանտ ին ընթացից, կարի իմ յայտ հրաւիրել և զնոյն զիւրաբարութիւն նորահայտ փրկեցան անձի, որը ոչ գաղաւթա յայտնուեցաւ յայտնաւանի :

սուսն պարտ է սիրել, և ոչ զանուսութիւն » :

Եւ որովհետեւ այս բարբառ է ներքին մանաւանդ բանականին բնութիւն, որով ոչ ուրեք հնար է իւրաքանչիւր, բայց էթէ այն ինչ յոյժ ըստ առանձին խոլից շարք ինչն որը ոչ կամային լըլ, զայն ձայն աղբու յիւրաքանչիւրութեան ի մարդկանէ՝ էթէ յայտ և էթէ ի կանայն՝ գոչէ միշտ բանն (այսինքն՝ միտք իւրենց) էթէ « Ոչ բնական է ումըք մնալ անուս » : Վսն զի անուսութիւնն պակասութիւն է, և որպէս ամենայն բնութեան բնական է գիտել ի կատարելութիւն իւրեան պակասութեան, նոյնպէս և առաւել և բնական է հոգւոյ բաւանորի՝ գիտել ի կատարելութիւն իւրեան պակասութեան այսինքն անուսութեանն ուսմամբ և վարժելը մինչ զի էթէ ոչ կրթեցի յուսմանն օգտակարս, գիտէ ի վնասակարս վնասն զի բնական է գիտնուան նորին յուսմանն :

Այս բնականին այսմ՝ հարկ է հետեւիլ նոցա՝ նորահայտ օրիորդայն, և ոչ խոտորելն ի բնականէ, որպիսիք նախալիշակ կանայք զեղծք և ուսուցանուեցաւ են, անպաղաղ զգեշահ հարկ է առնուլ զարթոյն հարկաւոր ուսմանց, զի մի գուցէ ըստ այսոյցի՝ զվնասակարաց երեք բուն հարցնէ և ինչին շարախաղար :

Այսոցք, բնականին այսմ՝ հարկ է հետեւիլ նոցա, և ոչ խոտորելն ի բնականէ, վսն զի որպէս բնական է հարկաւոր և ուսմանիլ բնականի ումըք, նոյնպէս բնական է հարկաւոր և զգաւետս՝ զարկաւորս և զգաւետարս ուսմանիլ, իսկ զանհամետս և վնասան ուսաւ նիլ յայտնաւորութիւն վարուց ի բնականի, կամ խոտորել ի բնականէ :

Եւ ըստ որում ոչ ումըք բնական ինչ մնալ անուս, է ամլ զայն նոյն ումըք բնական ինչ ուսմանիլ, այլ և իբր թէ անբաւար իմ ուսմանիլ, որպէս և հատարակայն հաստատել վարձ, զի որպէս է քաղց մարմնոյ, ունայն է և քաղց մտայ, բայց նա կոպարափակ է սակաւաւ շատնայ կրկնութիւն, իսկ սա անկարար իմ և ոչ գիտէ տեղ շատ, որ (այսինքն՝ քաղց մտայ) յս և ինչ որ ի թուլ զնոյն անպաղաւթիւնն ոչ գաղաւթի երեքք յուսմանն մինչեւ ցկետ վերջն իւրոց կենայն, զի

թէ « Վկն ոչ յագի տեսնելով, և ոչ ունին լսելով, ապա յագիլի միտք ուսմանիլ, որ գողցիլ անբաւ իմ է ի բնէ և յանբաւ ձգալի, բայց միայն այսու տարբերութեան, զի միտք անարգք և անկրթք յուսաբնութիւնն՝ անպաղ յուսմանն աղտոլիւ և անարգք լինելով, և միտք վարպետիք՝ յանպաղաւթ և մտալի, իսկ միտք իմաստունք և բարեկրթք՝ յուսմանն ի հաստատուն և վնասակարս : Ուստի և որք զուսմանն օրինաւորս հերքն պառաւանք ուսումնաւորաց, ոչ ի միտ առնուն զի և ինքեանք իսկ ընուն միշտ զայն պակասութիւն ուսման և անպաղ ուսման, բայց անպիտեք ուսմամբ, ոչք առնոց վարդապետի ուսմանի, ուսմամբ ասեմ շարախաղարս մարդկանց անկրթութեանց, որպէս միշտ հետաքրքրի նորագունից ուսմանց լինելով էթէ բանաստանց, և էթէ վնասակարութեանց այլոց և թէ մանաւանդ ընդգէմ հաւատոյ և բանի աղբի աղբի անպաղաւթութեանց, և նախաւ պաշարմանց, և ունայն առաւելեաց, որք անկրթ են ի շտեմարան մտայ նոցա համբարեալք » :

Մինչ յայտնաւոր անկարելի յուսահատեալ, « Վնայն ցաւոց այլ բեշխութիւն, վնասն որ վնասն (միտ ի փրկութիւն) իսկ կնոյ անպաղ ամի ոչ բնաւ ոչ, յայտնայի անկարելի և այլ ուն շնոր զուսն, և զնէր զվնս յաղաւթ, և վնասակարս գնա ի սեղան քարանց, և ի հարցանելն ուսմանց զվստներն, կամ զպատասխանէ կնն անկ, և նորա և կնն փոխարկեաց զնէրքն ի վերին և զվերին ի ներքին և յայնժամ ուղղեցի շնուածն, ապա զայսպիսի և այլք, տան միտքի, ստորագրեն, և կենաց կողպուիլ, հանապաղորդ մախար, բաղաւթի պատերազմ, հաղալից գաղան, ամբուսակից վնաս, ի՞նչ մարդապետութեան, և այլք և այլք է ամլ գաղանայն զայն տեղը և զզուել ի կիր առնուն յայտ վարի ի նկարագրութիւն ճշգրտական պատկերի կնոյ շարի, որ ինքն է գաղափար կենդանի ամենայն մարդկանց » :

